

ներ կրեան սպորի, բայց աւանդութիւնը աւանդութիւն է և կը մնայ», ու պէտք է մնայ իւր սխալներով և առասպելներով հանդերձ: Հետեաբար քննադատութիւնը, աւանդութեանց այդ անողոր թշնամին, իրաւունք չունի մտենալու անոնց: Սրհնեմով լինին այն բանասէրք՝ որ չզգացին անոնց դէմ ըմբոստանալու պէտքը. և որոց տեսութիւնները սիրայօժար կը կոչէ Սիոն, աչք և ականջ միանգամայն փակելով ընդ նադատութեան հարկեցուցիչ պատճառաբանութեանց դէմ, որպէս զի չպտորեն իւր միտքը: Պէտք չկայ կարգալու և հերքելու զանոնք. անոնց հակառակ տեսութեանց — թէպէտ թոյլ կամ անարժէք — յիշատակութիւնն ինքնին հերքում է արդէն: Ի հարկին կարելի է Մասիսի հին կատարէն վար իջեցնել «նոյեան տապանն» ալ, և անոր մէջ պատասպարիլ աւանդութիւնը: Այս է Սիոնի ուղղութիւնը:

Բաներորդ դարձ, զարգացում, քննադատութիւն, բանասիրական անաչառութիւն, հայ անցելոյն ճշգրիտ ծանօթութիւն, ազգային արժանապատւութիւն եւրոպացի բանասիրութեան առջև, — ձայն կու տամ ես միւս կողմէն: Եւ հակառակաշունչ հոգի մեր ձայները կը հեռացնեն իրարմէ, և մենք զիրար չենք լսեր, չենք հասկնալու ի՞նչ շահ ուրեմն մեր բանավիճէն, կրնայ հարցուիլ: Կայ շահ մը. եկեղեցական պատմութեան կենսական խնդրոց իսկութիւնը՝ բանասիրական հանդիսի մը ձեռքով և աւելի ընդարձակօրէն՝ առանձին հատորի մը մէջ՝ պարզել հայ զարգացած և առողջ մտքերու առջև, որոնք կարողացին և ցոյց տուին՝ թէ գիտեն մարսել ու զնահատել զանոնք: Պատմութիւնը կը վկայէ՝ թէ ամէն նոր վարդապետութիւն, նոյն իսկ ամենէն սուրբ ու փրկարարն ալ, ի սկզբան խիստ և անհաճոյ թուել է բազմութեան, և յետոյ ընտանեցիկ անոր: Համոզուած եմ՝ թէ իմ ազգայինքս ալ հետ զհետէ պիտի հաւանին ու սիրեն նոր քննադատութեան յայտնութիւնները՝ ինչպէս մեր քաղաքական նոյն պէս եկեղեցական անցելոյն վերաբերմամբ:

Միւս

Հ. Վ. ՀԱՅՈՒՆԻՍԿԻ

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ՝

(ՈՒՐԱՐՏՈՒՆ — URARTU)

—*—

Ա. ԱՅԵՐԱՆՈՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՏԵՂԱՐՈՒԹԻՒՆԸ:

Վանեան թագաւորութիւնը, որու մայրաքաղաքը Վանայ լիճին հարաւ արեւելեան եզերքը կը գտնուէր, կարեւոր դեր մը խաղաց արեւմտեան Ասիոյ քաղաքականութեան և պատմութեան մէջ Ասորեստանեան վերջին կայսրութեան շրջանին. մէկ կողմէն սանձեց դէպի հարաւ խոյացումները կէս քաղաքակիրթ հիւսիսային ցեղերուն և միւս կողմէն ժամանակի մը համար գլխաւոր կայան և հաւաքավայր եղաւ Հայաստանի և փոքր Ասիոյ ազգերուն Ասորեստանցոց հետ իրենց մարտնչմանց մէջ: Հակառակ Ասորեստանեան յաղթութեանց՝ իր անկախութիւնը բնաւ չկորցուց, և Ասորեստանցիք չկրցան տիրանալ Տաւրոսի ցանկացումով մեծադի հանգեցում, զոր մեր թուականին առաջ երկրորդ հազարամեակի ընթացքին Բաբելոնացիները չհասցրած էին:

Թագաւորութեան նախադիպ կեդրոնն էր Վանայ լիճին արեւելեան և հարաւ արեւելեան եզերքներուն վրայ, սակայն իրենց տիրապետութիւնը տարածեցին մինչեւ Աւանայ լիճը (Gökecheh) և Ալեքսանդրապոլ՝ Արաքսէն անդին դէպ ի հիւսիս, և մինչեւ արեւմտեան Եփրատի գետեզերքը. մինչ իրենց բանակները արեւելքէն մինչեւ Ռովանտուզ (Rowanduz) և մինչեւ Զապի (Zab) ակէրը հասնու: Ասիկա կը պարփակէր Հայաստանի մեծագոյն մասը, որուն Ասորեստանեան կողմի սահմանազուխի քաղաքն էր Ուէյզիք (Uaisis), այժմու Պիթլիքը, դէպի արեւելք՝ Ուրմիոյ լիճին հարաւային եզերքները՝ ուր էր Մաննա (Manna), Հին Կտակարանի Միննին (Minni) և Պարսուասի (Parsuas) երկրը: Ասոնցմէ զատ դէպ ի արեւմուտք կը տարածուէր, ըստ Թուրոյ-Տանկինի (Thureau-Dangin) Մուսասիրի (Musasir) պոփիկ հասկացը, կոչուած Արտինիս (Ardinis) «Արեւ-Աստուծոյ քաղաք» ըստ Վանեան արձանագրութեանց, եւ որ ժամանակ մը Վանայ ապաւինութիւնն էր:

1. Սոյն Թարգմանութիւն կառարուած է «The Cambridge Ancient History»-ի երրորդ հատորէն «The Assyrian Empire». որու լ. զուգը կը կարգէ «The Kingdom of Van» էջ 169-173. Հրատ. Եւր. Խորր, The Macmillan Company, 1925. Կէ մասունքը թէ կրնայ իր շահեկանութիւնը ունենալ, այնու հանգիստ որ նորութիւններ երեւան չի հաներ, և այն պատճառով կը հրատարակենք. Եւ. Խոր.

Վանեան Թագաւորութիւնը Ասորեստանցւոց և Բաբելոնացւոց կողմէ իբր Ռարարտու (Urartu) կը ճանչցուէր, Արարատ (Ararat) ըստ Եբրայեցեաց, Բաբելական հին «շրիկի» աշխարհատախտակ մը քաղաքը կը նշանակէ Ռար-Արտու (Ura-Urtu) Ասորեստանէն դէպ ի հիւսիս. իսկ հին աղիւս մը կը ծանօթացնէ թէ Ռարտու (Urtu) Թղթանցեցաւ Թիլլայի (Tilla) «բարձր երկիրն» ըստ հետ: Ռուսասի (Rusas) արձանագրութեան Ասորեստանեան օրինակին համեմատ, ի Թոպչա-զաւա (Topzawa) երկիրը կոչուած է Ռարտու:

Վանայ քաղաքը հաւանաբար հիմնուած է Սարդուրիս Ա. (Sarduris) մտաւորապէս Քրիստոսէ մ. թ. 840 տարի առաջ. ստուգապէս անոր իշխան իտեթեան տակ Թագաւորութեան մայրաքաղաքը եղաւ: Ինք եղաւ հիմնադիրը միջնաբերդին, զոր աւելի ամրացոյցին յետոյ իր յաջորդները, մինչեւ որ իր Թոռը Մենուաս (Menuas) աւելցուց զարտաճ-քաղաք մը: Տեղը լաւ ընտրուած էր, հարաւային կողմէ, ուրկէ կ'անկալուէր Ասորեստանցւոց յարձակումներուն, ժայռը՝ որուն վրայ կառուցուած էր բացարձակապէս անառիկ էր. հիւսիսային կողմէն լինէ կար, ուր նաւա-տորմիք մը կրնար պաշտպանուիլ և յարթայթել պաշար: Քաղաքը կը գտնուէր Պիայնաս կամ Պիանաս (Biainas, Bianas) նահանգին մէջ այսու հանդերձ բուն անունն էր Տուսբաս (Tusbas), Տոսպ (Tosp) ըստ Մովսէս Խորենացւոյ, Տուրսուբա (Tursupa) ըստ Ասորեստանցւոց: Պիանաս «քաղաք Պիայի (Bia)» ըստ Բեթլէի պրոֆ. Է. Գա-յանա (Byena) այժմ կը յիշուի իբր Վան:

Ռարեմ անունը որով ընդհանրապէս Թագաւորութիւնն և լեզուն կ'որոշուէր՝ մեզ չի թելադրեր որեւէ գաղափար ժողովուրդին իսկութեան և կամ յարաբերութեանց մասին, յայտնելով միայն աշխարհագրական տուեալներ: Գլխաւորաբար աւաւելցալոյն արձանագրութիւնները, որոնք երկրին ռաւտութիւնը կ'աւանդին, գտնուած են Վանայ մէջ կամ անմիջական շրջակայքը: Առաջակուած է ժողովուրդեան տալ ուրիշ անուն մ'ալ որ է Խալտացի (Khaldian) այն պատճառաւ թէ արձանագրութեանց մէջ ժողովուրդը կոչուած է «գաւակներ խալդիսի» (Khaldis), իրենց գերագոյն աստուածը: Կը կարծուի որ սոյն անունը վերապրեցաւ Խալպէշեկու (Khalybes) մէջ, որոնք «Խալտեաններ» (Kaldaeans) կոչուած են, և միջնադարեան խալդիսի (Khaldis) երկրից անուանման մը կը տարածուէր Սէ. Ժովու եզերքը՝ Պաթլումէն մինչև Տրապիզոն: Բայց յարաբերութիւն չկար արձանագրութեանց շրջանին Վանայ և Սէ. Ժովու

միջեւ. տարբեր լեզուներ կը խօսէին, և Վանեան Թագաւորներու երկիրները բնաւ այդքան հիւսիս չտարածուեցան: Միւս կողմէ, Արարատ անունը Հերոդոտոսի Ալարոտեան (Alarodians) անուան հմմտ է, որով թէլ ուրիշ անուն մ'ուզուի տալ այդ ժողովուրդեան, Խալդեանէն նախընտրելի է Աւարոտեանը:

Ֆրանսացի ուսումնասիր Սէն-Մարթէն, 1823ին իսկ ուշագրութիւնը հրատարակէ չալ պատմիչ Մովսէս Խորենացւոյ ծանօթութեանց և անոր ցոյց տուած երկրին հնութեան վրայ, և աւելցուց որ արձանագրութիւնները ինչպէս նաեւ ճարտարապետական մնացորդք կարելի պիտի ըլլայ գտնել հին: Այս թելադրութեան վրայ Գերման Ք. Շ. Schulz 1826ին Ֆրանսական կառավարութեան կողմէ չալաստան ղրկուեցաւ և այս առթիւ շատ մը բեւեռագիր արձանագրութիւններ զու-նուեցան Վանայ մէջ և շրջակայքը: Այս գիւտերուն վրայ նախնական տեղեկագրութիւն մը հրատարակուեցաւ Սէն-Մարթէնէ 1828ին. յաջորդ տարին Schulz և իր մէկ քանի Պարսիկ ոստիկանները սպանուեցան ձուլամերի մէջ ի Քիւրդիստան, սակայն իր թուղթերը հետզհետէ ձեռք անցուեցան և իր արտագրութիւնները՝ թուով 42 բեւեռագիր արձանագրութիւններ, հրատարակուեցան 1840ին Journal Asiatiqueի մէջ: Ատոնց ապահովապէս գտնուեցան կերպով ուղիղ էին: Ատոնցմէ երեք հատը (IX, X, և XI) յայտնուեցան որ կը պատկանէին պարսկական շրջանին, և ի բաց առեալ կարճ Ասորեստանեան մը, մնացեալները անձանօթ լեզուաւ էին:

Ասկէ քիչ յետոյ նոյն լեզուաւ երկու ուրիշ արձանագրութիւններ ալ գտնուեցան Եփրատի գետեզերքին վրայ-Իզովլու և Բալու-եւ 1847ին փորձուեցաւ Edward Hincksի կողմէ Վանեան գրութիւնները կարդալ: Պարսկական բեւեռագիրները արդէն լուծուած և Ասոր-Բաբելական արձանագրութեանց թաղմանութեանց ճանից ստուած էր, Hincks ցըցուց թէ Վանեան արձանագրերու ձեւերը Ասոր-Բաբելականին կը նմանին և յաջողեցաւ բաւական ճշգրտութեամբ կարդալ կարգ մը Թագաւորներու անունները, ճշդել կարգ մը բառերու ալ նշանակութիւնը և ստուգաբանել որոշեալ հաստատականներ- օրինակի համար «քաղաք»:

1850ին Տ. Ա. Հ. Լայարտ այցելեց չալաստան և օրինակեց բազմաթիւ արձանագրութիւններ զոր հոն գտաւ: Ատոնցմէ նկատու անունելիք թիւ մը առանց հրատարակուելու մնացին Բրիտանական Թաղմարանին մէջ մինչեւ որ զանոնք

ներկայ գրողս հրատարակեց 1882ին, Հորմուզս Ռասամի կողմէ արտատպուած ուրիշ արձա- նագրութեանց հետ, Նոյն ատեն նման արձանա- գրութիւններ ալ գտնուած էին Ռաւլինսընի կողմէ և ուրիշ ճամբորդներէ Ռովանտուգի շքը- ջակայքը, և հաւաքածոյին վրայ յաւելումներ եղան Պլոյէ, Հայվերնատէ և ուրիշներէ, Հետա- խոյզ յանձնախումբեր զրկուեցան Մոսկուայի էպսիսեպական Հնախօսական Ընկերութեան կողմէ որոնք մեծ յաւելումներ ըրին ցանկին վրայ և ասոնք հրատարակուեցան Նիքոլոսքի և Կոլե- նիշեի կողմէ, մինչ Հայ գիտնականք երեւան բերին կարգ մը նոր գրութիւններ: Եւ սակայն մեծագոյն և կատարելագոյն ուսումնասիրու- թեանց հաւաքածոյն կատարուեցաւ Ու. Բելք և Ա. Ֆ. Լեման շատրթ ու Վիլքոֆի ատեն 1898 -9ին: Գծախատաբար ասոնցմէ շատ քիչերը միայն հրատարակուած են, Բելք արդէն գտած էր քա- նի մը արձանագրութիւններ կանխագոյն հետա- խոլութեան մը ընթացքին՝ 1891ին:

Լուծմանց աշխատանքները 1871ին Ֆրանսուա Լընորմանէ կատարուեցան, և 1872ին ալ Ա. Տ. Մորթմանէ: Լընորման լուծման աշխատանքները Հինգլէն քիչ մը աւելի առաջ տարաւ, և Մորթման ալ հաստատեց քանի մը բառերու իմաստը: Սա- կայն իր ասորեստանեան լեզուի անկատար ծա- նօթութիւնը արգիլեց զինքը աւելի առաջ երթա- լէ, և խնդիրը լուծել առանց երկլեզուեան բնա- գրի անկարելի յայտարարուեցաւ: Այսու հան- դերձ 1880ին Ֆրանսացի գիտնական, Սթանի- սլաւ Կայարտ, ծանոյց գրու մը որ նոր լոյս նետեց ինգլոյն վրայ. այսինքն թէ յաճախ կրկ- նուած նախադասութիւնը՝ արձանագրութեան մը վերջը, զը ներկայացնէ նոյն նշանաբանը ինչ որ կը գտնուի Ասորեստանեան արձանագրու- թեանց մէջ ալ: Ներկայ գրողն ալ աշխատած է Վահեան խմբագրութեան վրայ և անկախօրէն նոյն հետեւութեան յանգած:

Այս նշանագրերէն ոմանք հաստատականներ են, այսինքն կը հաստատեն իրենց կցուած բառին տեսակը: Այս կերպով կարելի է գրութիւն մը մասերու բաժնել, զանել և զատել անուններ մա- ղոց, կնոջ, երկիրներու, աստուածներու, և ասոնց նմաններու կամ բառերու, օրինակ «եզ» «ոչխար» «քար», և այսպէս ընդհանուր իմաստն հանել: Անգամ մը որ այս կատարուի քերականական ձևերն ալ կարելի է որոշել և շուկել իսկ կարգ մը ինդիքներու ընթացքին շատ անգամ բառ մը գտնուեալ ծառայող, միշտապէս վրայ եղող նշանագրով մը, որուն իմաստը արդէն ծանօթ

էր: Ասոր արդիւնքին տարբերութիւնը այն է թէ բեւեռագրութիւնը Հայաստան պէտք է եկած ըլ- լայ Ասորեստանէն, Ասուր-Նասիրբալի օրով, և Վանան թագաւորներու պատմական արձանա- գրութիւնները եղած են հետեւութեամբ Ասորես- տանի թագաւորաց: Ասիկա ուրիշ օժանդակու- թիւն մ'էր լուծմանց աշխատանքներուն համար, քանի որ ամբողջ նախադասութեանց ասորես- տանեան նմանագրութիւններէ թարգմանուած ըլ- լալը հաստատուեցաւ:

1882ին ներկայ գրողս յուշերը «Վանայ բե- լեռագիր արձանագրութիւնները» հրատարակուե- ցան «Journal of the Royal Asiatic Society»-ի մէջ: Հոս առաջին անգամ ան հաստատեց արձա- նագրութեանց թուականը և դիրքը, ինչպէս նաեւ Մաննա (Manna) աշխարհագրական դիրքը որ նախապէս Վան կարծուած էր: Ասոր յաջորդեց նոր լուծուած լեզուին քերականութիւնն և բա- ումութիւնը ու նաեւ արտագրութիւններ բոլոր ծանօթ արձանագրութեանց իրենց թարգմանու- թեամբ, ծանօթութեամբ և յիշատակութիւննե- լով հանդերձ: Սթանիսլաւ Կայարտ Բարբղէն, Տ. Հ. Միլլէր Վիլնյայէն և Պատկանօֆ Ս. Բէլեքսպոլսկին իրենց շնորհաւորութիւնները զրկեցին կարգ մը սրբագրութիւններով և յաւե- լուեցանով: Ասկէ վերջ նոր արձանագրութիւններ յայտ եկան զոր գրողս ծանօթացուց Արքայական Ասիական Ընկերութեան, և հետզհետէ երկու գրութիւններ գտնուեցան (Վանեան և Ասորեստա- նեան) կանգնուած Իսպուրնիսի (Ispuinis) կողմէ Ի Գելիշին (Kelishin) և Ռուսասի (Rusas) կողմէ Ի Թոքաւա (Topzawa) որոնք հաստատեցին լուծ- մանց ճշդութիւնը, ուղղեցին քանի մը մա- նրամատնութիւններ և կարեւոր յաւելումներ ը- րին մեր բաւումթերքին վրայ: Ասկէ վերջ Բելք, Լեման-Հաղբթ և Նիքոլսքի շարունակեցին աշ- խատանքը, մասնաւոր կերպով պատմական կող- մէն:

Վանեան լեզուն Ասիական ձև է, թերեւս հե- ուսւոր կերպով Վրացականին ինչամի: Եւ սա- կայն ցոյց չի տար որեւէ կապակցութիւն մէկ կողմէն Միթանեան (Mitannian) և միւս կողմէն Հիթիթ (Hittite) լեզուներուն հետ: Քրիստոսէ առաջ 7րդ դարէն յետոյ կ'անհետանայ, երբ Հա- յաստան դարձեալ կ'երեւի Պարսիկ թագաւորնե- լու տակ, իր հին լեզուն փոխանակուած է Հընդ -Եւրոպական լեզուով մը, յատուկ անուններն ալ Հընդ-Եւրոպականացած են, ուոյն իսկ քաղաքի անուններն: Այս կերպով վերջին կէտին մէջ կը տարբերի Անգլիայէն, Սաքսոնական իշխանու-

թիւնն յետոյ: Այսու հանդերձ նոյն ատեն երբ լեզուական ամբողջ փոփոխութիւն մը կը կաւարտուի, ցեղային ընդհանուր տիպարը կը մնայ նոյնը: Արդի տիպար հայը, մարմնակազմութեամբ նոյնն է ինչ որ էին իր նախապապերը Վանեան թագաւորութեան ատեն: Լայնագանկ, սեւամազ և սեւաչուի, խոշոր և կոր գլիժ և իբր սեւեակ մը նահանջող ծնօտ. ան կը ներկայացնէ այն «Արմենոիտ» տիպը, որ կը տարածուի ամբողջ Փոքր Ասիոյ մէջ, և պարփակէ Հրեաներու մաս մը և յատկանշական է Հիթիթ քանդակներու վրայ: Յայտնի է թէ աշխարհակալք որոնք այս օրումն Հայիւրէն լեզուն ներմուծեցին, կարելի է որ եղած ըլլան միայն պզտիկ խումբ մը իշխաններու՝ որոնք արդէն շատոց ի վեր ձուլուած են երկրին հին ժողովուրդին հետ: Լեզուները կը փոխուին, բայց ցեղային տիպերը բացառաբար մշտակալ են:

Բ. ԿԱՆՈՒԱՅՈՑ ԳԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄԻՆՅԵՒ 720 ՔՐԻՍՏ. ՏՈՒՆ ԱՌԱՋ

Վանեան թագաւորութեան ծագումը անծանօթ էր և անտեսուած բեւեռագիր գրութեանց լուծումէն առաջ: Թէեւ կան ցուցմունքներ աւնոր մասին Ասորեստանի տարեգրութեանց մէջ, որոնցմէ փարեւորագոյնը՝ Սարգոնիւր՝ Մուսասիրի (Musasir) դէմ անոր արշաւանքներուն պատմութիւնն էր, և առաջին անգամ Թուրոյ-Տանիկէն թարգմանուած և հրատարակուած, բայց մեր ծանօթութեանց մեծագոյն մասը քաղուած է բնիկ արմատագրութիւններէն: Ասոնք կը սկսին Սարգուրիսի (Sarduris) որդի Լուտիպրիսի (Lutipris) ասորեստանեան լեզուով արձանագրութեամբ, ուր արձանագրելէ վերջ Ալնիու (Alniun) քաղաքէն բերուած քարերով վանայ միջնաբերդին շինութիւնը, ան ինքզինքը կը կոչէ «Թագաւոր Նաիրիի» (Nairi), անուն մը՝ որով ծանօթ էր հիւսիսային «Միջագետքը» Ասորեստանցիներուն. ըստ այսմ Սարգուրիսի մէջ պէտք է տեսնելք վանայ և Վանեան կայսրութեան հիմնարկողը: Քրիստոսէ առաջ՝ 831ին ան յաթկուցեալ Ասորեստանի թագաւոր Սաղմանասար Գ.ի հրամանատարէն, որ ինքզինքը «Թագաւոր Արարատի» կ'անուանէ, Ասկէ քանի մը տարիներ առաջ 859ին և 855ին «Թագաւորն Արարատի» որ Սաղմանասարի պաշտպանեան էր, կը կոչուէր Արամէ (Arame), որուն մայրաքաղաքն էր Արզասքուն (Arzaskun) Վանայ լիճին հիւսիսային ափին: Այսպէս Սարգուրիսի կայսերական տիտղոսը ինչպէս նաեւ

անոր նոր մայրաքաղաքը մ'ընտրելը, հաւանաբար կ'ընէին թէ ան ըլլայ նոր (տան) հարստութեան մը հիմնադիրը, Արամէ ըլլալով մէկը այն «Թագաւոր»ներէն՝ որոնք վրայ ան պահանջեց իշխել:

Յաջորդ թագաւորը՝ որուն արձանագրութիւնները գտնուեցան ի վան՝ Իսպուրինիսն (Isapuris) է, «չինոզ» մականունաւում, որդին է Սարգուրիսի. փաստեր կան կարծելու որ այս Սարգուրիսը Լուտիպրիսի որդի Սարգուրիսը չըլլայ: Վանայ մէջ գրական և ճարտարապետական յիշատակարանք այդպիսի ենթադրութեան մը դէմ կը վկայեն: Ան ներկայացուց Ասորեստանեանին տեղ բնիկ գործածութիւնը արձանագրութեանց մէջ, սկիզբները վարանամար. իր ձեռնարկներուն և յաղթանակներուն յիշատակարանները որոնք յետոյ Քելիշինի (Kelishin) անցքին մէջ կանգնեց Ռանտուգի և Ուշնէի (Ushnei) միջեւ, գրուած էին թէ՛ Ասորեստանեան և թէ Վանեան լեզուաւ: Ան էր որ առաջին անգամ հիմնեց կայսրութիւնը և իր իշխանութիւնը տարածեց մինչև հեռաւոր արեւելք, մինչև Ռովանտուզ և այսպէս արդարացի մտածեց իր նոր իշխանութիւնը Ասորեստանեանին հաւասար նկատել: Իր մահունքէն առաջ իրեն գործակից ըլլաւ տղան Մինուասը (Minuas) որն արեւելից ընելով՝ Քելիշինի արձանագրութիւնը գրուած էր իրենց երկուքին ալ միացեալ անուններով: Ասոր մէջ Ասորեստանեան «Թագաւոր Նաիրիի» տիտղոսը զը յարունակուի բնիկ «Թագաւոր Քիայնաի» տիտղոսին տեղ: Մուսասիր կոչուած Արտիսիս «Արեւ Աստուծոյ քաղաքը» իր Վանեան իշխողներու միջոցաւ կցուած էր Վանեան թագաւորութեան, տաճարներ հիմնուած էին հոն Վանեան երկու վեհապետներէն և շուայ լորէն զոհեր մատուցուած էին Խալտիս գերագոյն աստուծոյ:

Մինուաս իր հօրը գործեակներպ ընդօրինակեց, իր որդին Ինսպուսը (Insuvas) իր իշխանութեան մէջ գործակից ընելով: Ան կ'երեւայ իբր կարողագոյններէն մին և վստահաբար յաջողագոյններէն մին էր Վանեան վեհապետներէն, իր յիշատակարաններուն թիւը և տարածութիւնը երկրին՝ որու վրայ անոնք տարածուած են, կ'ապացուցանեն ընդարձակ տիրապետութիւն մը: Ինսպուաս կարելի է իրեն գործակցեցաւ իր տիրապետութեան սկիզբը միայն. քանի որ Վանայ միջնաբերդին աւերեալ մէկ մասին վերաշինութեան յիշատակարանին մէջ աշխատակցութիւնը էր յիշուի Իսպուրինիսի, Ինսպուասի և իր, և Իսպուրինիսի մահունքէ վերջ Ինսպուասի

անունը մէկ անգամ միայն յիշուած է ուրիշ միակ արձանագրութեան մը մէջ:

Իսպուխիսի որդին յարձակած էր Բարսուասի վրայ և Միհուաս այն ատեն յառաջացաւ Ման նախ գրաւելու համար, դէպ ի հարաւ հեռաւոր արեւելք, Աւրմիոյ լճին հարաւային ափերը: Հոս Դաշթէի մէջ Միանուաքի (Miandub) մօտ-կոչուած Մեսթա (Mesta) - Միհուասի կողմէ յիշատակարան մը կանգնուած էր ստեղծու համար իր յաղթաւ նակները: Յետոյ նոյն տարուան մէջ Հիթիթներուն դէմ դէպ ի հիւսիս - արեւմուտք արշաւախումբ մը առաջնորդեց զրաւելով անոնց կարգ մը քաղաքները թափանցելով Ալզի (Alzi) եււ կրին մէջ Եփրատի ակնաց մօտ: Իր տիրապետութիւնը վերջնապէս առաջ ենթացաւ ըրած էր Տիաւսի (Diaus) երկիրը - Տայաէնի (Dayaeni) ըստ Ասորեստանցոց - Մուրատ չային վրայ ոչ հեռու Մենագկերտէ (Menasagert) ուսկից յառաջացուց շրանցք մը:

Եփրատ կազմեց արեւմտեան սահմանը կայսրութեան և հոս ի Բաբել Միհուաս քանդակեց արձանագրութիւն մը ժայռին վրայ նշանակելով իր յառաջխաղացումները Հիթիթներու երկրին մէջ և Մելիտիէի (Malatiah, Melitene) գրաւումը: Մալաթիոյ թագաւորը վերահաստատուեցաւ, և յարաբերութիւն հաստատուեցաւ Փոքր Ասիոյ ժողովուրդներուն հետ որոնք յետոյ զալիք օրերուն պիտի կազմէին հիւսիսային ժողովուրդներուն ընկերակցութիւն մը Ասորեստանի վտանգին դէմ: Դէպ ի հիւսիս վտանան բանակները մինչեւ Էրզուրում յառաջացան ըստ Միհուասի մէկ արձանագրութեան որ գտնուեցաւ մօտակայ քաղաքի մը մէջ, և Եթիուսի (Etius) երկիրը Արաքսի հիւսիսային կողմը՝ ռոտնակոխուած էր: Այս ժամանակէն ի վեր Արաքսի և Արարատ լեռան միջև տարածուող հողամասը մաս կազմեց վանեան թագաւորութեան:

Արտաքին յաղթանակներուն միացան նաեւ ներքին շինարարութիւններ: Միհուաս հիմնեց վանայ պարտէզ-քաղաքը որ մինչեւ լին տարածուեցաւ և այս կարելի եղաւ կարեւոր և մեծ ջրանցքի մը շինութեամբ (այժմ ծանօթ իբր Եաւմիրամու) որ կտրուեցաւ ժայռի մէջէն և Արտաքիսի բերուեցաւ:

Ուրիշ ջրանցքներ բացուեցան երկրին տարբեր կողմերը, լիճին հիւսիսային կողմը ի Բերկրի, ի Քերա (Kera) քաղաքը (ներկայ Արճէշը), ի Մենագկերտ և Ատա և ուրիշ տեղեր: Մենագկերտ վերաշինուեցաւ, Արճէշ հիմնարկուեցաւ, և մեկը կ'իմանանք վերահաստատութիւնը և շինութիւնը

բազմաթիւ տաճարներու, պալատներու, բերդերու թագաւորութեան ամէն կողմը:

Թագաւոր Ասորեստանի Համամի-Ատա Ե. կը յայտարարէ որ իր երկրորդ արշաւանքին ատեն իր հրամանատարը թափանցեց մինչեւ վանայ լիճը, իր ընթացքին գրաւելով 200 քաղաքներ որոնք Ուսպինայի (Uspina) կը պատկանէին. Ուսպինա ըստ երեւոյթի Իսպուխիսի տէր և ըստ այսմ մենք պիտի կարենանք հաստատել Միհուասի զահակաւորութեան վերջը 810 նախ քան Քրիստոս:

Արգիստիս Ա. (Argistis) Միհուասի որդին, արժանի յաջորդը եղաւ իր հօրը: Իր աշխարհակալութեանց վկայագրութիւնը արձանագրուած է վանայ ժայռին վրայ ուր մեծապէս անւցուց միջնաբերդին ամրութիւնը և մեծք կարելի է ասոր մէջ տեսնենք նոյնագրութիւնը Դարեհի մեծ արձանագրութեանց Պէհիսթունի (Behistan) ժայռին վրայ: Տարուէ տարի վանեան բռնակները յառաջ խաղացին վերադառնալով առատ աւարով և գերիներով որոնք հանրային շինութեանց համար գործածուեցան: 14 յարձակումներ յիշուած են, որու արդիւնքը եղաւ վանեան տիրապետութեան հաստատութիւնը Եթիուսի և Տայաէնի վրայ Մենագկերտէն և Արաքսէն անդին՝ այդ գետէն դէպի հարաւ, երկրը մաս կազմեց վանեան թագաւորութեան, և Արմաւիր քաղաքի հիմնարկութիւնը Արգիստիսի կողմէ կարգադրուեց վկայ մըն է այս իրողութեան: Վանեան արձանագրութիւնները գտնուած են մինչեւ հեռաւոր հիւսիս, մինչեւ Ալեքսանդրապոլի, Կարսի և Էրզուրումի միջև գտնուող ճամբուն վրայ:

Առնուազն մէկ յարձակում ուղղուած էր Հիթիթներու և Մալաթիոյ վրայ: Բայց Արեւելքի մէջ էր Արգիստիսի գործունէութիւնը մեծ մասամբ: Հոս Բարսուասի և Միհիսի (Մանիսի) երկրներուն մէջ Աւրմիոյ լճին ափերուն, ինքզինքը Ասորեստանցոց սպառնալիքին ներքեւ զգաց, և հոս իր զինուորական ուժին մեծ մասին գործունէութեան տեղ գտաւ: Ասորեստանի Սաղմանասար Դ. (782-772) թագաւորութեան ժամանակ, և Արգիստիսի տարեգրութիւնները կը ցուցեն տեղը ուր պատերազմները պէտք է կատարուած ըլլան: Ասորեստան այն ատեն ժամանակաւոր կերպով անկամա շըջան մը կը բուրդէր, և նոր ուժի մը աճումը հիւսիսի մէջ լուրջ վտանգ մըն էր:

Արգիստիս Ա. ին յաջորդեց Սարգուրիս Բ. (Sarduris II), Ասոր օրով վանեան թագաւորութիւնը կամ անելի ճիշտ կայսրութիւնը իր ըն-

գարձակագոյն սահմաններուն հասաւ: իզօկուտի մօտ (Isogly = Izoly) Եփրատի վրայ Նոյող ժայռի մը վրայ փորագրեց յիշատակարան մը որուն մէջ աւել կը նկարագրէ Մալաթիոյ վրայ իր արշաւանքը և այդ քաղաքին գրաւումը: Ինչպէս կ'ընեն զեռ այն ատեն միութիւն մը չկար ընդհանրական քաղաքականութեան տեսակէտով վանայ և Վապագովկոյ շէթթ ժողովուրդեն, որո մըջէն: Ատիկա պիտի գար աւելի վերջը, երբ Նոր Ասորեստան վերանկէր և սպառնար հրկուքի ալ անկախութեան:

Նոյն ատեն Սարգուրիս կրնար պարծնիալ Ասոր Նիրարի Ե. Ասորեստանի թագաւորին (754-745 Ն. Ք.) վրայ տարած յարթանակներով: Ասորեստան յարութեան երկուէքներուն մէջ էր, Աշուր՝ երկրին հնագոյն մայրաքաղաքը, Նինուէն բաժնուած էր ուրիշ քաղաքներու հետ, և քաղաքական պատերազմը ստսկորէն կ'արձարծուէր, Սարգուրիս կրնար իր զօրութիւնը ամրապնդել հիւսիսի մէջ առանց արգիւթ. կրնար նպատակութիւն ստանալ Արքսի միւս կողմի ցեղերէն և հիւսիսային Ասորիքի զիւաւոր ուժը դառնալ: Այն ատեն տեղի ունեցաւ փոփոխութիւն մը: Յեղափոխութիւն մը վար առաւ հին Ասորեստանէն հունը, և իբլ (Pul) անունով գիտութեան մը ինքզինքը երկրին տէր հռչակեց առնելով Թակլաթ-Բալէսար Ք. անունը (745 Ք. Ա.): Ապստամբական որեւէ շարժում անգթօրէն զսպուեցաւ, և երկրին կոտակարութիւնը կեդրոնացաւ Նինուէի մէջ. և բանակը վերակազմելով աշխարհի լաւագոյն կոտելու ուժը գարծաւ: Պատժիչ արշաւանք մը վիրջ դրաւ ֆրգական յարձակմանց և Բաբելոնեան ճակատը ապահովցաւ: Միջագետքը վերագրաւուեցաւ Ասորեստանի բանակներէն, և անոնք Եփրատը անցան այն վիրջ նական նպատակաւ որ Ասորեստանի կցին և սոյսպէս ձեռք բերին դէպի ծով վաճառականական ճամբան:

Ատիկա բերաւ Ասորեստանի բանակները վանեան ազդեցութեան միջուորտը նկատուած շրջանին մօտ. և ֆրիստուէ առաջ 743ին ընդհարումը տեղի ունեցաւ: Թակլաթ-Բալէսար գրաւել ուզեց Արքսուրը (Arpad) հիւսիսային Ասորիքի բանալին: Սարգուրիս աճապարանքով փրկութեան փութաց և ասորական ուժերով միասին յարձակեցաւ թշնամոյն վրայ: Ընդհանրութիւն վտանգը ստիպեց հիւսիսային իշխանները մօտանալ իրենց անձնական մրցակցութիւնները և միասնալ ընդհանոր թշնամիին դէմ առաջնորդութեամբ հիւսիսի զիւաւոր ոյժին: Սարգուրիսի հետեւորդ-

ներուն մէջ էր իր արժանի մրցակիցը Մալաթիոյ թագաւորը, Նոյնպէս Գուսթասպի (Kustaspri), թագաւոր Գումուկի (Kumukh = Գումագէն), որուն մասին վերջնոր գտնուած գրութիւն ժը, երկարագոյնը մեզ ծանօթներուն մէջ զոր Բեթ կը վստահացնէ թէ 600 տողէ աւելի է, կ'ըսէ, թէ վանեան թագաւորին կողմէ ճանցցուեցաւ անոր զահուկ ազատութիւնը՝ որ կանխապէս վերցուած էր: Եւ սակայն համաձայնակալք արժանի մըր, ցակից չէին թակլաթ-Բալէսարի նոր զինուած և նոր մարզուած ուժերուն. անոնք հիւսիս պուռեցան՝ մինչև Գումագէն Գիշթանի (Kishtan) և Խալքիի (Khalki) մօտ, պարտուած հալածուած հասան մինչև Եփրատի կամուրջը՝ որ վանեան թագաւորութեան սահմանը կը զծէր: Ասորեստանի թագաւորը յայտնեց Սարգուրիսի կողքի և երկանիւը, արքայական մահնակը եւն գրաւած ըլլալը ինչպէս նաեւ 72,950 զինուոր և մեծ աւար: Ասկէ վերջ Ասորիք կորսուած նկատուեցաւ Արարատի համար:

Քանի մը տարի վերջ, (786 Ք. Ա.) Թակլաթ-Բալէսար վճեց շարունակել պատերազմը Նոյն իսկ չայստանին մէջ: Վանեան ուժերը ճնշուեցան և քաղաք քաղաքի ետեւէ ինկան Ասորեստանցւոց ձեռք և անգթօրէն բնաջնջուեցան: Ասորեստանի բանակը հրեցաւ մայրաքաղաքին դուռներուն առջև: Քայց Սարգուրիս քաջուած էր միջնաբերդին մէջ՝ որ անոր հետ և թակլաթ-Բալէսար ստիպուեցաւ անոր ստորուզը տարածուող քաղաքը կործանելով գոհանալ, շարդելով բնակչութիւնը և իր արձանը կանգնելով թշնամի բերդերուն ճակտին վրայ: Յետոյ իր վրէժը լուծեց երկրին 450 մղոն տարածութեամբ շրջանին վրայ, և դարձաւ Նինուէ ձեռքով աւերակ և քայքայում իր ետեւը. մինչ վան կը մնար անգոր՝ ժամանակի մը համար, ամէն պատահարաց առջև: Սարգուրիս պէտք է մեռած ըլլալ քիչ ժամանակ վերջ և իրեն յաշորդած է իր աղանջ Ուդիպրիս (Uedipris) որ առաւ Ռուսաս (Rusas) անունը՝ գրուած Ռւսա (Urša) ըստ Ասորեստանի գրութեանց: Այսպէս է վերջապէս բնաւոր արտագրութիւնը երկրին արձանալ գրութեանց մէջ, իսկ Սարգոնի երկար արձանագրութիւնը՝ որուն մէջ նա կը նկարագրէ ստեղծուած դժուարութիւնները Մուսասիրի գրաման և տիրապետութեան ընթացքին, ըստ երեւոյթին ենթադրել կու տայ թէ Սարգուրիս և Ռուսաս պատմականին տարբեր ընտանեացի: Դէպի Մուսասիր իր ճամբուն վրայ Սարգոն իր կործանած երկու քաղաքներուն համար կ'ըսէ.

«Արբու» (Arbu) քաղաքը իր հօրէնական տան (իւուսսի), և Ռիար (Riar) Սարդուրիսի քաղաքը: Մուսասիրի գրաւումէն վերջ, Իրեք արքայական արձաններ կը գտնուէին նկարագրուած մեծաքանակ աւարին մէջ, անոնցմէ մին, ըսուած է, էր «Սարդուրիսի որդի իսպուխինսի» որ կը ներկայացնէր թագաւորը աղօթաւոր իր իշխանութեան շարունակութեան համար: Մինչ ուրիշ մը կը ներկայացնէր Ռուսաս իր երկու ձեռքով և կառավարով և սա «Սնապարծ» յիշատակաւ յանդէ: «Վա՛մ երկու ձեռքովս և կառավարովս, իմ ձեռքերովս վաստկեցայ Արարատի իշխանութիւնը»: Այս արձանագրութիւնը սակայն կը նմանի անոնց՝ գոր Յոյն ճամբորդներ գտան օտար իշխաններու լեռներուն վրայ, ինչպէս Սարտանաբաղի անդրին ի Քասրուս, կամ Զմիւռնիոյ մօտ գտնուած «Pseudo-Neostria»-ը: Իր ամբողջութեամբ չի նմանիր որեւէ կերպով վանեան գրութեանց մէջ գտածնուս. ոչ ալ վանեան թագաւոր մը երբեք խօսած է «Արաւորտի իշխանութեան» վրայ. ատիկա զուտ Ասորիստանեան էր: Այսպէս պատմական անձեղութիւններ կարելի է երեւան հանել Ասորեստանի արձանագրութեանց մէջ, որոնք իբր թէ յիշատակագրութեանց թարգմանութիւնները եղած ըլլան. շատ հաւանական չէ որ Ռուսաս գէջքի ուժով տիրած ըլլայ Պիսպիսի (վան): Արձանագրողին վանայ պատմութեան որքան քիչ տեղեակ ըլլաւ կ'իրենի աւեր այն յայտարարութեամբ՝ ուր Սարդուրիսը իսպուխինսի որդի կը նշանակէ:

Ոչ ալ կարելի է հաւատք ընծայել այն վկայութեան ըստ որում Ռուսաս և Սարդուրիս եւ կած ըլլան տարբեր քաղաքներէ, քանի որ Սարգոն կ'անցնէ թէ կային 7 ուրիշ քաղաքներ՝ «գանտեք շրջապատող, բնականաւ արքայական սերմէն յառաջ եկած եղբայրներէ»: յայտնի է թէ Իւրպանիւր եղբայր տարբեր քաղաք մ'ունէր իրեն յանձնուած, բայց ամէնքն ալ Ռուսասի և Սարդուրիսի հետ կը պատկանէին «Արքայական սերմին»: Ետքեք խօսքով, Սարդուրիս ունէր 8 որդի, որոնցմէ աւագագոյնը կրնար եղած ըլլալ Ռեդիարիս որ առաւ Ռուսաս անունը: Գահ բարձրանալու ատեն նոր անուն մը առնելու այս երևոյթը կ'երևայ որ ժամանակին նորաձեւութիւն մըն էր, Բաւկլաթ-Բաւկլա իսկական Բել կը կոչուէր, իր յաջորդը Սաղմանասար Ե. կը կոչուէր Ուլուլայ (Uluulai) և ներկայ գրողը վիճաբանեցաւ շատ տարիներ առաջ թէ Սարգոնի ձեռնդեան անունն էր Եարիպ (Yarib),

մինչ արձանագրութիւնները կ'ըսէին մեզ թէ Էլ-զարհաւորի ուրիշ անուն մ'ալ ունէր Ասուր-Էթիլ-Խալի-Արի-Մուգին-Ալբի (Ashur-Etil-Iani-Mukin-Alpi): Ուր որ կասկած կար թագաւորի մը նախկին անունան օրինաւորութեան մասին, մականունան մը փոխառութիւնը դիւրին կերպով հրապարչի միջոց մըն էր. և հաւանական է որ Ռեդիարիս անմիջական ժառանգ ըլլալ իր հօրը յաջորդականութեան գծին վրայ, և հաւանական է նաեւ որ ան եղած ըլլալ որդեգիր զաւակ մը, կամ ապօրինի կնոջ մը որդիին:

(Շարունակելի)

Թարգմ. Յ. Քիւրճեան

ԳՐԱԽՈՍՈՒԼՆ

M. B. Kerorkian. — De l'Efficacité de l'Exemple — Nécessité d'une Science des Parents.

Գեղարարութիւնի ճշդակալ կերտումած մ'առջև կամ գիտութեամբ օգտակար ձեռնարկութեանց մէջ մտնի քայլ խորիմ ուրախութիւն մը կը հաւանիլ ամեն զգայուն սիրտ, Նոյն գոհումակութիւնը՝ կը զգանք որ կը ծնի միւր մէջ յետ կարգաւոր. Գր. Գ. Գեղարարութիւնի ամփոփ հատորիկը, ճրամանրէմ լիզուով De l'Efficacité de l'Exemple — Nécessité d'une Science des Parents.

Հոմ Գր. Գեղարարութիւն, Begnins et Grands Գր. Գեղարարութիւն, հրեւիքի դաստիարակման վարդապետութեամբ հետ խտացուցած է մակ իր տասնամիայ տեսչութեամբ փորձառութիւնը՝ Գ. Գոյնոյ Գարգարութիւն վարձարանիմ մէջ, մոր լոյս մը սեփեւիով շօշափած խղիւղմանում վրայ.

Դաստիարակութեամբ ամեն գործի մէջ զուրի մը կը գտնենք միշտ բարի օրինակի ազդուութեամբ և կարեւորութեամբ մասին. որով միւր միւր ծանօթ ծանօթ և շատ իսկ ծնունդ է. քայլ ինչու ազդու է օրինակը, ինչու ծնողաց պատասխանատուութիւնը հիմնուած է իրենց օրինակով վրայ... Այս հարց մը՝ որով զեւ չեն զարգած հոգեւոր. միւր, և որում պատասխանելու համար պէտք է թափանցել մանկան զեւ տարտաւ հոգեբանութեան խորը, վերլուծել ամոր մամնողութեան ձրգտումը, ցոյց տալ մամնելու հարկին հոգեբանական պատասխանները, արտաքին և մերքին միջոցները, վերջապէս ծնող զգել այդ բանակիմ որ ամերաժնէտ է ըրմանելու համար վանկան մէջ մամնելու կարողութեամբ չափն ու գորութիւնը, ըստ այմի Գայթաթեւու համար միջակայքը մպատակաբարար և մերթաշմուղ օրինակներով, Գատուութեամբ հեղեմակը այս գործմական տեսակետով է որ կը մօտենայ խնդրոյն և իր մամր իտղարկութեանց ու վերլուծումներում մէջ կը յամգի հետեւալ հիմնական եղրակացութիւններում.

«Մամնելու իմքմիմ կը քարգամայ, և իր գլխաւոր միջոցն է մամնողութեամբ (Claparede), որով դաստիարակութիւնը հիմնուած չէ բանեւու այլ օրինակի վրայ. և որքան ղեմարարիմ ու բարդ